

ANKARAD, 2023; 4(8): 125-146	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838/ankarad.1389391

Araştırma Makalesi / Research Article

**BİR CEMAATİ ANLAMAK: 18. ve 19.
YÜZYILLARDA SELANİK YAHUDİ CEMAATİ
HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME**

İhsan TURHAN*

Öz: Yahudiler için Selanik, ekonomik canlılığın ve dini eğitimin sembolüydü. Şehir hem 15.yüzyıldan itibaren sahip olduğu dini eğitim merkezi olan Talmud Tora Hagadol'u ve Yeşivalarıyla hem de gelişmiş uluslararası ticaret ağıyla önemli Yahudi merkezleri arasındadır. Liman ticaretinin yanı sıra 1492 sonrasında İspanya'dan kovularak şehre yerleşen Sefaradlar matbaa ve dönemin okuma teknolojisi gibi bilgileri de yanlarında getirmişler, kültürel ve ekonomik açıdan Selanik'te zenginleşmeyi sağlamışlardır. 18. yüzyılda meydana gelen savaşlar, deprem, yangın ve veba gibi doğal afetlerden dolayı şehir ekonomisi darbe almış, ticaret İzmir ve çevresine kaymıştır. Bu kayma Selanik ticaretinde ciddi oranda bir düşüşe sebebiyet vermiştir. Bu yüzyılda Yahudilerin bir kısmı göç etmeyi tercih etmişler, şehirde kalanlar ise tütüncülük ve dokumacılıkla hayatlarını idame ettirmişlerdir. 18. yüzyılın son çeyreğinde şehre yerleşen zengin ailelerin etkisiyle tekrar canlanmış ve modern bir çehre kazanmıştır. Bu çalışmayla hedeflenen, 18. ve 19. yüzyıllarda Yahudi cemaatinin gelişim evrelerinin incelenmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'na ekonomik, kültürel ve siyasi anlamda katkılarını ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Yahudileri, Selanik, 18. ve 19. Yüzyıllar

**UNDERSTANDING A COMMUNITY: EVALUATION OF
THE SALONICA JEWISH COMMUNITY DURING 18th
AND 19th CENTURY**

Abstract: For Jews Salonica was a symbol for economic prosperity and religious education. Since the 15th century the city has been one

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yunan Dili ve Edebiyatı ve Klasik Arkeoloji Lisans Öğrencisi, ihsanturhann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0635-0568.

of the most important centers for Jews by hosting religious education institutions like Talmud Tora HaGadol or various Yeshivas and also by operating as part of a developed trade network. The Sephardi Jews who settled in Salonica after their expulsion of Spain in 1492 brought up to date print, textile technology with them and contributed to economical and cultural wealth. During the 18th century trade activities were damaged and began to shift to Izmir due to wars and natural disasters like earthquakes, fires and the plague. This shift in trade connections induced a severe decrease of population in Salonica. While some of the Jews choose to migrate during this century the ones who stayed gained their lives by tobacco trade and textile manufacture. Together with the settling of the wealthy families in the last quarter of 18th century the city revived economically and attained a modern character, The aim of this research is to investigate the life and phases of development of Jewish Communities in Salonica during 18th – 19th century and their contributions to economics, culture and politics of the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman Jews, Salonika, 18th and 19th Centuries

Extended Abstract: Thessaloniki, the center of Ottoman Macedonia, is in an important position for Jews in terms of both trade and culture. The fact that it is known as the Jerusalem of the Balkans is an indication that the economic and cultural importance of the city is emphasized. With this statement, it can be concluded that it is seen as both an economic capital and the heart of religion, just like Jerusalem. Although the light of Thessaloniki decreased in the 18th century due to the change in the migration map in favor of Europe, the consulates of foreign states preferring their co-religionists, the Greeks, in the port trade, and the traditional Jewish education remaining at a level that could not provide the development and progress required by the period, this situation changed again in the 19th century and Thessaloniki regained its independence. has begun to become the center of attention. Jews living in Thessaloniki continued their professions as weaving and tobacco farming. In addition to their traditional professions, they also operated in port consulates, dragomanship and merchants. It can be said that by exporting raw materials, the Ottoman Empire began to become an open market and its production capacity almost came to a complete halt, especially with the Balta Limani Treaty of 1838. Exports and black marketing have a great impact on the decline in production. Zionism, which was born in the light of the Haskala movement, which is described as the reflection of the Enlightenment thought on the Hebrew language in European lands, also found supporters among the Jews living in the Ottoman society. However, since this movement did not pose the risk of turning into a racist discourse

and did not pose any danger of turning into a rebellion against the Ottoman Empire, it did not undergo much state intervention. With the Tanzimat Edict, the discrimination between Muslims and non-Muslims in society ended on paper, taxes collected from dhimmi citizens such as jizya, haraç or rav money were abolished, and military service became compulsory for everyone.

Especially with the initiatives of Moise Allantini, Thessaloniki developed economically and culturally. Attempts have been made to modernize Jewish educational institutions that have not escaped tradition and to provide contemporary education with modern and non-religious educational institutions opened in connection with the Alliance Israilitie Universelle. The first boys' school was opened in 1873, and the first girls' Alliance school was opened in 1874. While the emphasis was on Hebrew, French and Ottoman Turkish language courses in boys' schools, the emphasis was on French and handicraft classes in girls' schools.

Prominent Thessalonian Jewish families such as Allantini Fernandez and Mizrahi played an important role in the development of the city. Especially Lazare Allantini's eldest son, Moise, gained supra-religious respect both as a doctor and as a philanthropic businessman. He was referred to as the father of Thessaloniki because he extended a helping hand not only to the Jews but also to everyone in need, regardless of religion.

Travelers who visited the city in the 19th century and the consulates located here talked about the infrastructure problems in the city. It was after Sultan Abdulmecid's visit to the city that the city gained a modern appearance and urban planning was made. In the 1320 Thessaloniki Province Yearbook, it is mentioned that in 1286 Hijri / 1869 Gregorian, some of the walls of Thessaloniki were demolished, the city was expanded and new neighborhoods were established. In addition, it is worth noting that the city elites created summer resorts by building villas in rural areas.

For Jews, Thessaloniki was a symbol of economic vitality and religious education. The city was among the important Jewish centers with its Talmud Tora Hagadol and Yeshivas, which were religious education centers since the 15th century, and its developed international trade network. In addition to port trade, the Sephardic Jews, who were expelled from Spain and settled in the city after 1492, brought with them knowledge such as the printing house and the current weaving technology of the period, and ensured cultural and economic enrichment in Thessaloniki. This enrichment, which started in the 15th century, continued increasingly until the end of the 17th century. Due to natural disasters such as wars, earthquakes, fires and plague in the 18th century, the city's economy was hit and trade shifted to Izmir and its surroundings. This shift caused a

significant decrease in Thessaloniki trade. In this century, some of the Jews chose to emigrate, and those who stayed in the city made a living by tobacco farming and weaving. With the influence of wealthy families such as the Allantini and Fernandez families, who settled in the city in the last quarter of the 18th century, the city was economically revitalized again in the 19th century and gained a modern face with the municipal activities that started. Alliance Israilite Universelle (Universal Jewish Union), founded in France in the second half of the 19th century, was also effective in the modernization of Thessaloniki. The Alliance opens modern-style educational institutions in cities where Jews live, especially Thessaloniki, for the modernization and secularization of its co-religionists living in the Middle East and the Balkans.

Giriş

Bu araştırma tarihsel bir kazı çalışması olup bir toplumun panoramasını konu edinmektedir. Yaşadıkları toplumu bir makineye ve bu toplumun kesimlerini birer dişli olarak gören Yahudiler, kendilerini bu toplumun dişlilerinin çalışması için gerekli olan yağ olarak tanımlamaktadırlar.¹ İşte bu çalışmayla, Osmanlı toplumunda özellikle Selanik'te ön planda olan bir cemaatin değişim ve dönüşüm yüzyılları olarak da bildiğimiz 18. ve 19. yüzyıllarda nasıl bir boyut kazandığı anlaşılmaya çalışılacaktır. Selanik özelinde bakıldığında kent demek Yahudi demektir. Kentin büyük çoğunluğunu oluşturmalarının yanı sıra kentte adeta makine yağı işlevi görerek özellikle iktisadi alanda hareketi sağlamaları ve atılımlar yapmaları bu bağlamda ele alınabilir. Çalışmanın ana problemi kentle bu kadar özdeşleşmiş olarak görülen cemaatin teknolojik, kültürel ve siyasi gelişmelerden ne ölçüde etkilendiği sorusu oluşturmaktadır. Konu bakımından çok geniş bir dönem gibi görünse de Yahudilerin ön planda olduğu alanların kısıtlı olması çalışmanın kapsamını geniş tutmayı zorunlu kılmıştır. Özellikle ticaretle birlikte anılan Yahudiler, Selanik başta olmak üzere Manisa ve Safed gibi kentlerde de dokumacılık alanında da kendilerinden söz ettirmişlerdir. Osmanlı iktisadi hayatının her dalında yer almalarına herhangi bir kısıtlama getirilmese de dini inançları dolayısıyla Avrupa'da maruz kaldıkları muamele neticesinde oluşan travmalar belli alanlarda uzmanlaşmalarını zorunlu kılmıştır.² Bu tespitin ortaya çıkaran

¹ Bu metaforu toplumun düzgün işlemesi için gerekli olan unsurlar arasında hareketi ve akışı sağladıkları şeklinde yorumlayabiliriz.

² Bu konuyla alakalı Avrupa tarihinin çeşitli alanlarında yürütülen çalışmalar ve birincil kaynak grubu olan fermanlar ile yasalar incelendiğinde Yahudilerin özellikle Barbar akımlarından sonraki dönemden itibaren dışlandığını kanıtlar niteliktedirler. Bkz; Mark R. Cohen, Haç ve Hilal Altında: Orta Çağ'da Yahudiler, Çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitap Yay., İstanbul, 2013, s. 174-177.

ana kaynak grubu Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin çeşitli kataloglarında yer alan belgelerdir. Bu belgelerde Yahudilerin 18. ve 19. Yüzyıllarda tütüncülük ve dokumacılık alanlarında daha yoğun olarak faaliyet gösterdikleri fark edilmiş³ ve Osmanlı İktisadi hayatında Yahudilerin rolünden bahsedilen bölümde bu iki alan özelinde değerlendirme yapılmıştır.⁴ Geleneksel Yahudi eğitim anlayışı ve Yahudi kültürü için daha çok literatüre başvurulmuş olmakla birlikte konu kapsamı dışında kalsa da önemli olduğu düşünülerek 19. Yüzyılın sonunda açılan Yahudi okulları da çalışmaya dahil edilmiş ve bu okullarla ilgili arşivde rastlanan belgeler kullanılmıştır.

Makalede ele alınacak olan bir diğer konu da kent tarihi bakımından Selanik'te meydana gelen değişim ve gelişimdir. Bu konu da Yahudilerle bağlantılı olarak ele alınabileceğinden ayrı bir konu başlığına dönüştürülmeye gerek duyulmamıştır. Son yıllarda kent tarihi çalışmalarının sosyal tabanlı olarak arttığı görülmektedir. Bu çalışmayla hedeflenen de Yahudiler üzerinden kentin sosyal ve kültürel bağlamda ne ölçüde yeniden şekillendiğinin anlaşılmasıdır. Bir kentin şekillenmesinde en önde gelen unsur ağırlıklı nüfustur. Bu nedenle bir toplumun gelişim ve şekillenmesi doğrudan ağırlıklı nüfusa bağlı olarak ele alınmalıdır. Aksi takdirde popüler kültürü belirleyen unsurlarının anlaşılması güç olacaktır.⁵ Çalışma alanı olarak seçilen Selanik'in ticari anlamda iki önemli kavşak noktasına sahip olması da yine kültürel çeşitlilik açısından dinamizmi sağlayan bir diğer unsurdur.⁶

³ Bu alanlar dışında bir de yine din faktörü dolayısıyla kasaplık mesleğinde de uzmanlaşma söz konusudur. Ancak bu meslekle ilgi Osmanlı Arşivlerinden ziyade Cemaat defterlerinin kullanılması gerekliliği yüzünden bu meslek grubu çalışma kapsamına alınmamıştır. Bu meslek grubu özellikle muhafazakâr Yahudi grupları için oldukça önemlidir. Bir Yahudi'nin kasap olabilmesi için gereken şartların başında hahamlık yetkisine sahip ve Talmud'u iyi bir şekilde biliyor olması gelmektedir. Bkz; Ali Osman Kurt, "Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi", *CÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, 2010, s. 103-149; Zuche Yosef Blech, *Kosher Food Production*, Danvers, 2008, s. XXIII-XXVI. Kasaplık yaptıklarına dair belge örneği için bkz. BOA, MVL., 223/17-1.

⁴ Cemaat içi iktisadi hayata dair eldeki verilerin dil problemi dolayısıyla yetersiz kalması dolayısıyla makale kapsamında yer almadığını belirtmek yerinde olacaktır.

⁵ Yapılan çalışmalar incelendiğinde antik dönemlerdeki Polis/kent devletlerinden itibaren halkın ilgisinin yoğunlaştığı konuların ekonomik, siyasi ve kültürel hayatın konularını belirleyen en önemli etmenler olduğunu göstermiştir.

⁶ İki önemli kavşak noktasına sahip olması ifadesiyle kastedilen hem Roma'nın yol yapım politikası bağlamında inşa edilen Egnatia yolu hem de kentin limanının açıldığı Thermaikos Körfezi kastedilmektedir. Bkz; Rena Molho, *Selanik*

Selanik, M.Ö. 315 yılında Büyük İskender'in komutanlarından Kassandros tarafından kurulmuştur.⁷ Kentte ilk Yahudi yerleşimi ise Fenikeli tacirler vasıtaıyla Babil Sürgününün olarak bilinen döneme kadar geriye dayanmaktadır.⁸ Buradan hareketle Antik Çağ'dan itibaren şehirde Yahudi yerleşiminden bahsedilebilir. Şehirde Yahudi varlığı olduğuna dair en erken tarihli kayıtlar arasında Paulus'un mektupları⁹ verilebilir.¹⁰ Selanik'te yerleşmiş Yahudiler, Doğu Roma hakimiyetindeki diğer bölgelerde yaşayan dindaşları gibi Hellence¹¹ konuşmakta ve Romaniyot olarak anılmaktaydılar. Hristiyanlığın resmi devlet dini olarak benimsemesiyle birlikte Yahudilerin daha ağır şartlar altında yaşamak zorunda kaldıkları bilinmektedir. 12. yüzyılda şehre gelen Tudelalı Benjamin, 500 kadar Yahudi'nin baskı ve zulüm altında şehirde yaşadığını belirtmiştir.¹² Bizans Devleti'nde yaşayan Yahudiler doktorluk ve sarraflık gibi Yahudilere mahsus gibi kabul edilen meslekleri icra etmekten menedilmişler ve yüklü miktarda vergi ödemekle mükellef kılınmışlardır.

Yahudileri 1856-1919 Özel Bir Cemaat, Çev. Panayot Abacı, Bağlam Yay., İstanbul, 2015, s. 17; 4. Yüzyıldan itibaren bir limanı bulunan kent bu avantajla yüzyıllar boyunca bölgesel ticaretin ve siyasetin önemli unsurlarından birisi olagelmıştır. Bununla birlikte çeşitli akınlara maruz kalan kentin deniz yolu karasal saldırılara karşı bir üstünlük de sağlamaktaydı. Kentin 8. yüzyılda Got istilalarından kurtulmasında deniz sahasının kullanımı büyük rol oynamıştır.

⁷ Çeşitli kaynaklarda kentin kuruluşuna dair verilen bilgilerde bir yıllık bir farklılık bulunsa da yapılan arkeolojik araştırmalar yerleşimin Hellenistik Çağ'dan itibaren var olduğu konusunda mutabıktırlar. Kentin kuruluşuna dair antik kaynaklarda ifade edildiğine göre kent 26 küçük yerleşimin bir araya getirilmesiyle kurulmuş bir Synoikismostur.

⁸ Devin E. Naar, "Saloniki", *Enzyklopädie Jüdischer Geschichte und Kultur Band 5*, Verlag, Stuttgart, S. 306.

⁹ M.S. 50 yılı civarında yazıldığı kabul edilen ve Hz. İsa'nın sözünü yaymak amacıyla Paulus'un yaptığı yolculuklarda müritlere ya da müjdelenenlere hitap eden mektuplardır. Konuyla ilgili bkz. *Kitab-ı Mukaddes*; Selaniklilere I ve II.

¹⁰ Aziz Paulus, Selaniklilere I. ve II. mektuplarında, şehirde üç şabat geçirdiğini ve Yahudiler yüzünden ayrılmak zorunda kaldığını belirtirken iman edenlerin bu sıkıntılar yüzünden sarsılmamasını ister; Selaniklilere I; 1- 4.

¹¹ Grekçe tabiri İngilizce çeviriden kaynaklı bir ifade olup dilin orijinal adı Hellenike/ ἑλληνική dir. Bundan dolayı Hellence ifadesi bu makalede tercih edilmiştir.

¹² Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Trans. Marcus Nathan Adler, Bibliobazaar, South Carolina, 2008, s.32.

Kentin 1425'te Venedik'e teslim edilmesiyle Yahudilerin 1000 *Hyperpyron*¹³ tutarında bir vergi ödemeleri istenmiştir.¹⁴

Selanik'in 1430'da Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Yahudi sosyal yaşantısında Bizans hakimiyetindeki durumlarına nazaran belirgin bir değişim yaşanmıştır.¹⁵ Kentin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonraki ilk Yahudi göçü, 1470 yılında Alman İmparatoru Ludwig tarafından kovulan Aşkenazların gelişidir.¹⁶ Ancak mevcut tahrirler arasında en erken tarihli olan 1478 Selanik tahririne göre şehirde Yahudi nüfusun bulunmadığı görülmektedir.¹⁷ Bu tahrirde Yahudi nüfusa rastlanmamasının sebebi muhtemelen İstanbul'un fethinden sonra Edirne Yahudilerine uygulanan başkente zorunlu göç ettirme politikası Selanik'te de uygulanmış olmalıdır.¹⁸ Bu zorunlu göç politikasıyla, 1204'te gerçekleşen IV. Haçlı Seferinden dolayı harap bir halde olan Osmanlı'nın yeni başkenti İstanbul'un görkemini yeniden kazanması amaçlanmış olmalıdır. 1492'de yeniden fetih anlamına gelen *Reconquista* sonrasında İspanya topraklarından kovulan Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmasıyla Selanik'te Yahudi nüfus artmış ve kısa sürede çoğunluğu oluşturacak hale gelmiştir. İspanya'dan kovulan ve Judeo-Espagnol konuşan bu Yahudiler matbaa, kumaş dokuma teknolojisi gibi birçok önemli bilgiyi beraberlerinde getirmişler ayrıca Selanik'in

¹³ Hyperpyron, 20 ½ karat ağırlığında altın sikkeye verilen isimdir.

¹⁴ Steven B. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama University Press, Alabama, 1985, p.73.

¹⁵ Kentin Venedik'e satılmasının ardından burada yaşayan nüfusun bir kısmı göçmüş olsa da kentte hala Yahudi varlığından söz edilmektedir. bkz. Levent Kayapınar, "Kuruluşundan Günümüze Selanik Şehri", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s.459.

¹⁶ Aşkenaz ifadesi Doğu Avrupa ve Almanya'da yaşayan Yahudilere verilen addır. Uygulama açısından yaşanan bölgelerin kültürel etkilerine dair izler Yahudiler arasında dil ve pratik farkları meydana getirmiştir. Bu sebeple Yahudi cemaatleri geldikleri bölgeye adlandırılırlar. İtalya ve İspanya gibi bölgelerden gelenler Sefardi, Almanya ve Doğu Avrupa'dakiler Aşkenazi, Yemen'de yaşayanlar Yemeni gibi isimlendirilmektedir. Ali Arslan, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, TruvaYayımları, İstanbul, 2010, s.18.

¹⁷ Heath W. Lowry, "When Did Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613", *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Princeton, 2003, pp.203-213.

¹⁸ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler Tarihi*, Siyasi Tetkik, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s.16.

ticaret hacminin artmasında da etkili olmuşlardır.¹⁹ 16. yüzyıl boyunca şehre yapılan göçler dolayısıyla yeni teknolojiler ve ticaret ağı gittikçe gelişmiştir. Gerçekleşen bu Yahudi nüfus artışıyla şehrin gelişmesi arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. 1568’de şehirde görülen veba dolayısıyla kent halkının bir kısmı şehri terk etmiştir.²⁰ Buna rağmen şehir nüfusunda bir azalma olmadığı görülmektedir. Osmanlı topraklarına Yahudi göçünün 17. yüzyıl sonuna kadar devam etmesi nüfusta bir azalma olmamasının temel sebebi olarak gösterilebilir. 18. yüzyılda göçlerin azalması, ticari faaliyetlerde Rumların etkinlik kazanmaya başlaması²¹, liman ticaretinin büyük oranda İzmir’e kayması ve veba gibi sebeplerden dolayı 40.000 civarında olan Selanik Yahudi nüfusu önce 18.000’e gerilemiş, 1792’de ise, 12.000’e düşmüştür.²² Ancak 19. yüzyılda şehir nüfusunda artış görülmektedir. 1831 yılında Osmanlı Devleti tarafından yapılan nüfus sayımı verilerine göre 12.714 erkek nüfusuna sahip olan Selanik’te 5670 Yahudi erkek bulunmaktaydı. Buradan hareketle şehir nüfusunun %44’ünün Yahudi olduğunu söylemek mümkündür.²³

Yeni Yüzyılın Şafağında Selanik Yahudileri

Selanik’e yerleşen Yahudiler genellikle liman çevresinde mahalleler kurmuş ve bu mahalleleri geldikleri bölgelerin adıyla anılan sinagoglar çevresinde oluşturmuşlardı.²⁴ Sinagog merkezli yapılanma bize Farabi’nin El Medinetü’l-Fazıla isimli eserinde altının çizdiği, Dinin toplumsal hayatı şekillendirdiği yönündeki düşünce yapısının Yahudilerde de görüldüğünü bize göstermektedir. 1500’lere ait tahrir defterleri incelendiğinde

¹⁹ Rena Molho, “Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri”, 19. Yüzyıl İstanbulu’nda Gayrimüslimler, ed. Pinelopi Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.84.

²⁰ Nükhet Varlık, “Plague, Conflict and Negotiations: The Jewish Broadcloth Weavers of Salonica And the Ottoman Central Administration in the Late Sixteenth Century”, Jewish History, 2014, Nr. 28, p. 261.

²¹ Özellikle Avusturya-Macaristan ticaretinde Rum tacirlerin sayısı azımsanamayacak bir boyutta artış göstermiştir. Bkz. Apostolos P. Vacalopoulos, A History of Thessaloniki, Trans. T. F. Carney, Thessaloniki, 1972, s.93.

²² Stoianovich, Traian, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, Journal of Economic History, Vol. 20, No. 2, June, 1960, p.247.

²³ Meropi Anastasiadou, Tanzimat Çağında bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912), Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.55.

²⁴ Edgar Morin, “If I Should Forget You, Thessaloniki...”, Quaderns de la Mediterrania, Nr. 23, 2016, p.27.

Selanik'te 36 Yahudi mahallesinin varlığının söz konusu olduğu tespit edilmişti.²⁵

Selanik Yahudi nüfusu, 18. yüzyıl boyunca meydana gelen yangınlar, hastalıklar, Yeniçeriler tarafından yapılan yağmalar ve Avrupa'da meydana gelen Aydınlanma hareketi neticesinde Yahudilere bakışın ılımlı hal almasıyla göç haritasının yönünün değişmesi gibi iç ve dış sebeplerden ötürü düşme eğilimi göstermişti. Yahudi göçünün azalması özellikle ticari alanda gerilemeyi beraberinde getirmiş, şehir ekonomik ve kültürel anlamda 19. yüzyıl başlarına kadar fazla bir gelişme gösterememişti.²⁶ 19. yüzyılda şehirde ve Selanik Yahudi Cemaatinde bir canlanma söz konusu olmuş, bu canlanmanın etkisiyle 1882-1884 yılları arasında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre 85. 000 nüfuslu Selanik şehirde 48.000 Yahudi'nin yaşadığı, 1902 nüfus sayımındaysa bu sayının artarak 120.000 nüfuslu kentin 68.000'inin Yahudilerden oluştuğu kaydedilmiştir.²⁷ Nüfus dağılımında baskın olan grubun Yahudiler olması onlar için bir özgürlük alanı yaratmıştı. İmparatorluk dahilinde yaşayan dindaşlarına nazaran diğer dinlere mensup olan tebaa ile aralarında daha az sorun olduğu muhtemeldir çünkü Hristiyanlarla bir arada yaşadıkları diğer kentlerde maruz kaldıkları kan iftirası vakalarının Selanik'te görüldüğüne dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.²⁸

²⁵ Kostas Theologo-Panayotis, G. Michaelides, "The Role of the Jews Late Ottoman and Early Greek Salonica", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol.12, No. 3, September, 2010, p.261.

²⁶ 18. yüzyıl sonlarında Selanik'te Fransız konsolosluğu görevinde bulunan Felix de Beaujour, raporlarında kent nüfusunun 35.000 Türk, 8.000 Rum ve 27.000 Yahudiden mütevellit olduğunu söylemektedir. Bkz. Kayapınar, *a.g.m.*, s.470.

²⁷ Rena Molho, "Yenilenme", *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı*, der. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.80.

²⁸ Kan iftirası: Yahudilerin özellikle Hristiyan çocukları kaçıarak onları hamursuz bayramında yedikleri ekmeğe katmak için kurban ettikleri inancının tanımıdır. Bununla ilgili özellikle Avrupa'da çok sayıda olay kayıtlara yansımıştır. Osmanlı Devleti'nde de İzmir, İstanbul, Halep, Kudüs gibi kentlerde böyle olaylar yaşandığına dair araştırmalar yapılmış ancak çalışma konusundan alakasız olması bakımından detaylı bir açıklama yapılmayacaktır. Konuyla ilgili bkz; Hans Koelman, *Anti-Semitism in Weimar Germany: the Example of Julius Streicher, the Judiciary, and the Charge of Blood-Libel in Nurnberg*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Clemson University, 1986. Ayrıca Halep, İzmir İstanbul'da bu tür olayların olduğu hem belgeler hem de yapılan araştırmalarla kanıtlanmışsa da Selanik'e dair herhangi bir kaynaktan kan iftirası olayı yaşandığına dair Osmanlı Arşivlerinde bir kanıt rastlanmamıştır.

Bu durum yine de şehirde bulunan Avrupalı konsolosların Yahudileri günah keçisi²⁹ olarak göstermediği anlamına gelmemektedir. Nitekim 19. yüzyılda görülen veba vakasında şehirde bulunan İngiliz Konsolosu, İngiltere'nin İstanbul Sefiri Lord Ponsonby, 1837'de kenti vuran vebanın 9.200 kişinin ölümüne sebep olduğunu ve bunun 4.500'ünün Yahudi olduğunu bildirmişti.³⁰ Kent nüfusunun büyük oranda Yahudi olması ve vebanın deniz yoluyla Selanik'e ulaştığı düşünülürse liman çevresinde yerleşmiş olan Yahudilerin büyük oranda etkilenmesi beklenebilir bir neticeydi. Ancak konsolos gibi seyyahlar da Yahudileri sorumlu göstermeyi tercih etmişler ve bu hastalığa yakalanmalarının sebebinin onların pis bir halk olmasına bağlamışlardı.³¹

Bunun dışında şehri etkileyen bir diğer felaket yangınlardı. Son dönemde kentte çıkan yangınlar, şehrin yeniden inşasını gerekli kılmıştı. Bundan ötürü Osmanlı hükümeti bölgede zarar gören halka maddi yardım ve vergilerde erteleme gibi kolaylıklar sağlamıştı.³² Selanik evlerinin 19. yüzyılın ortalarına kadar ahşap malzeme kullanılarak yapılmış olması yangınların şiddetini artırmış olmalıydı. Örneğin 1856 yılında meydana gelen yangında 3.000'den fazla Yahudi açıkta kalmış, devlet tarafından uygun yerlere yerleştirilerek ödemeleri gereken vergiler ertelenmişti.³³

Selanik Ekonomisi ve Yahudi Cemaati

15. Yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle verilen imtiyazların şekillenmesinde büyük rol oynayan Osmanlı iktisadi düşüncesinin etkisiyle oluşan pazar ekonomisi 1750'den itibaren genişlemiş ancak bu gelişme Napolyon savaşlarıyla sekteye uğramıştır. Osmanlı iktisadi anlayışı; halkın kaliteli ürünlere az bir maliyetle erişmesini, geleneksel düzenin korunmasını ve hazinenin her zaman dolu olmasını sağlamaktı.³⁴

²⁹ Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre "Gerçek sorumluları korumak amacıyla suç, kabahat vb. olumsuzlukların sebebi olarak gösterilen kişi, kurum, nesne vb." olarak tanımlanan ifade Yahudilerin Hristiyanlık karşısında uğradıkları çeşitli itham ve zorbalığı ifade etmek açısından kullanılmıştır. Bu ithamlar arasında kan iftiraları en fazla dikkat çeken konudur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Seda Özmen, "Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları", Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.13, 2017, ss.154-163.

³⁰ Gülay Tulasoğlu, "Bir Ötekileştirme Aracı Olarak Hijyen 1837 Salgınında Kirli Selanik'in Vebalı Yahudileri Üzerine", *Bahaeddin Yedi yıldız Armağanı*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, s.315.

³¹ Tulasoğlu, *a.g.m.*, s.320.

³² BOA, *A.AMD.*, 86/91-01.

³³ BOA, *MKT. MVL.*, 90/27-01.

³⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.39-48.

Osmanlı hakimiyetinde alınan önlemlerin geneline bakıldığında Osmanlı iktisadi görüşünün bu üç ana nokta çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu durum 18. yüzyılda da bu şekilde sürdürülmüş ve bir anlamda seri üretim mallarının piyasayı ele geçirmesine sebep olmuştur.³⁵

Selanik Yahudileri, daha çok dokumacılık, tütüncülük ve ticaretle meşgul olmuşlardır. 18. yüzyıla gelindiğinde piyasada varlık göstermeye başlayan Rumlar ile Yahudiler arasında rekabetin baş gösterdiği görülmektedir. Özellikle dokuma ve ticaret alanlarında Yahudilerle ciddi bir rekabet içine girmiş olan Rum tacirlere dair çeşitli hükümler bulunmaktadır. 1755 tarihli bir belgede Selanik Yahudilerinin Yeniçeriler için dokunan çuhalar için Rumların da işe karıştığına dair Divan-ı Hümayun'a arzuhal yoluyla şikâyetle buldukları ve devletin de buna cevaben mübaşir marifetiyle sorunu çözmesi bu çekişmeye örnek gösterilebilir.³⁶

Dokuma endüstrisinin gelişiminde büyük rol oynayan Yahudiler kısa süre içinde Osmanlı Devleti'nin kumaş ihtiyacını karşılayabilecek boyutta üretim kapasitesine ulaşmışlardı. 16. yüzyılda Yahudiler tarafından devlet için üretilen kumaş miktarı 178 bin 733 metreye ulaşmıştı.³⁷ Selanik'te üretilen kumaşların en bilineni devletin Yeniçeriler için satın aldığı zemistani çuhalarıydı. Bunun yanı sıra barani, karziye ve 18. yüzyılda üretimi için girişimlerde bulunan londrine kumaşları da üretimi olan diğer kumaş çeşitleri olarak zikredilebilir. 18. yüzyılda çuhanın hammaddesi olan yapağıyı elde etmek kolay olmadığından devlet ve dokumacı Yahudiler arasında sorunlar ortaya çıkmıştı. Örneğin 1776 tarihli bir belgede yapağı, karborsaya düştüğü için yeterli miktarda bulunmamaktadır.³⁸ Belgenin devamında dokumacı Yahudiler'in işlerini layıkıyla yapmadıkları ve Efrenc³⁹ tüccarın yapağıyı fahiş fiyatlara piyasadan toplaması üretim için söz verilen çuhanın yetiştirilememesinin diğer sebepleri olarak sıralanmaktadır.⁴⁰

³⁵ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç- Serdar Alper, C. 2., Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.819.

³⁶ BOA, *AE. SMHDI.*, 9/604- 01.

³⁷ Musa Kılıç, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.10, S. 2, Aralık 2015, ss. 143-164, s.147.

³⁸ BOA, *Cevdet Askeriye*, 229/9739- 1.

³⁹ Sözlük anlamı Frenk, Avrupalı demek olan kelime Osmanlı arşiv belgelerinden milliyetine bakılmaksızın bütün Avrupalı tacirler için kullanılan bir ifadedir. Bkz; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2013, s.136.

⁴⁰ BOA, *Cevdet Askeriye*, 229/9739- 2.

18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Sanayi Devrimi'yle makineleşme süreci başlamıştı. Makineleşme seri üretimi de beraberinde getirmiş, Avrupa devletleri bu seri üretim mallarıyla Osmanlı iç pazarını neredeyse ele geçirmiştir. Selanikli dokumacılar da bu Devrimden olumsuz anlamda etkilenmişlerdir. Meydana gelen teknolojik gelişmeleri takip edememeleri dolayısıyla 19. yüzyıla gelindiğinde Selanik dokuma endüstrisi gerileyişini sürdürmüş, zaman içinde Avrupa pazarından silinmişti.⁴¹

Yahudilerin etkin olduğu bir diğer alan ise tütün ticaretiydi. Dokumacılıktan sonra en önemli gelir kaynaklarından birini bu kalem oluşturmaktaydı. İhracatın liman vasıtasıyla kolay bir şekilde yapılabilmesi dolayısıyla Selanik'te bir tütün (duhan) gümrüğü kurularak mukataa usulüyle faaliyete geçirilmişti. Ancak zaman zaman tütün ticaretiyle uğraşan Yahudilerin bu gümrüğe borçlarını ödemekte zorlandıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1772 tarihli bir belgede Selanik mübayacısı Hazine Darzade Ali Ağa'ya gönderilen hükümlerde İsak ve Solomon isimli Yahudilerin gümrüğe olan borçlarına mukabil ismi geçen Yahudilere ait olan dokuz bin keyl⁴² buğday ve üç bin keyl arpaya el konulması istenmiştir.⁴³ Tütün gümrüğüne borçların ödenememesi durumunda taksitlendirme yoluna da gidildiği de belgelerden anlaşılmaktadır.⁴⁴ Selanik'te 18. yüzyılda tütün ticaretiyle uğraşan 106 tüccarın 22'sini Yahudi tüccar oluşturmaktaydı.⁴⁵ 19. yüzyılda Selanik tütüncülüğü gelişimini sürdürmüş, yüzyıl sonunda kurulan Reji idaresi ve fabrika ile Yahudi kadınlar iş hayatına atılmışlar ve Selanik'te kadınların da faal olduğu bir işçi sınıfı oluşmuştur.⁴⁶

Selanik ticareti büyük oranda liman vasıtasıyla gerçekleştiği için ticaret ağı da liman merkezliydi.⁴⁷ Çıkabilecek muhtemel sorunların önüne geçilmesi ve maliyetin düşürülmesi için bu şekilde bir ağ oluşturulmuş olmalıdır.

⁴¹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 164.

⁴² Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçek. Bkz. Cengiz Kallek, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara, 2002, ss. 567-570.

⁴³ BOA, *Cevdet Maliye*, 178/7565-1.

⁴⁴ BOA, *Cevdet Maliye*, 721/29517-3.

⁴⁵ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.75.

⁴⁶ Filiz Dıñoğlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIII, s. 236.

⁴⁷ Neslihan Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s.166.

Selanik'te Ticari faaliyetler savaşların etkisiyle azalmış ya da yön değiştirmiştir.⁴⁸ Ginio, Osmanlı Devleti, Yahudiler ve Avrupalı tüccar arasında üçlü bir ilişkiler bağı bulunduğunun altını çizer.⁴⁹ Osmanlı'nın verdiği ayrıcalıklardan yararlanan devletler zaman içinde daha geniş haklar elde etmeyi sürdürmüşler ve bu hakların ihlalini önlemek adına 17. yüzyılın sonlarından itibaren ticari konsolosluklar açmışlardır. Ticari konsoloslukların açılmasıyla birlikte konsolosluk tercümanlığı adında yeni bir meslek dalı ortaya çıkmıştır. Konsolosluk tüccarının yerel dilleri bilmemesinden kaynaklanabilecek sorunların önüne geçmek adına zimmiler tercüman olarak işe alınmıştır. Devletin statüsüne göre konsoloslukta çalıştırılan tercüman sayısı değişmekteydi. İşe alınan yerel tercümanlar çalıştıkları konsolosluklara tanınan ayrıcalıklardan faydalanma imkânı bulmuşlardır.⁵⁰ Ancak zaman içinde istismaların artması ve tercüman beratların rüşvetle satılmasının önüne geçilmesinin gerekli olduğunu göstermiş, Osmanlı Devleti bu konuda kısıtlama yoluna gitmiştir.⁵¹ Osmanlı Devleti dış ticaret yapan tebaasını korumak amacıyla kendisi de konsolosluklar açma girişimlerinde bulunmuştur. Yaşanan savaşlar, artan dışarıya doğru göçler gibi sebepler dolayısıyla durgunlaşan Selanik ekonomisi, 1750'lerde yeniden canlanmış ve bu canlanma Fransız ihtilaline kadar sürmüştür.⁵² 19. yüzyılda da zaman zaman durgunluklar yaşanmış 1843'te büyük oranda bir canlanma meydana gelmiştir.⁵³ Şehirdeki altyapı faaliyetleriyle beraber ticari ilişkilerin gelişmesi söz konusudur. Demiryolu vasıtasıyla Selanik-Viyana yolculuğunun 36 saatten az sürmesi dolayısıyla Orta Avrupa'yla kültürel ve ekonomik ilişkilerin daha da artması bu duruma örnek gösterilebilir.⁵⁴

Selanik Yahudi Cemaatinde Toplumsal Hayat ve Hukuk

Osmanlı hukuk anlayışı örfi ve şer'i olmak üzere iki ana kaide çerçevesinde şekillenmiştir. Bu durum Osmanlı hukuki reformuna kadar sürmüş özellikle Tanzimat Dönemiyle birlikte tamamen ortadan kalkmaya

⁴⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yayınları, Ankara, 2015, s.106.

⁴⁹ Eyal Ginio, "Jews and European Subjects in Eighteenth-Century Salonica: The Ottoman Perspective", *Jewish History*, Vol. 28, 2014, p. 292.

⁵⁰ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s 28-29.

⁵¹ Bağış, *a.g.e.*, s. 33.

⁵² Anastassiadou, *a.g.e.*, s.93.

⁵³ Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁵⁴ Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s.13.

başlamış ancak fiiliyatta son bulması daha uzun sürmüştür.⁵⁵ Bu tarihe kadar Osmanlı özellikle cemaatlerin kendi aralarındaki meselelere karışmak yerine İslam hukukunun izin verdiği gibi cemaat içi hukuk sisteminin uygulanmasına müsaade etmiştir.⁵⁶

Örneğin, 23 Temmuz 1779 tarihli bir belgede Fener dışında kalan Abdi Subaşı mahallesinde oturan Musevi cemaatinden bir kadının fuhuş yaptığı gerekçesiyle başkentten sürülerek Selanik'e gönderilmesi buyrulmaktadır.⁵⁷ “*Mersume Fener haricinde Abdi Subaşı Mahallesinde mütemekkinde olub İstane-i Aliye'de kain Balat, Kuzguncuk ve Ortaköy ve havalilerinde mütemekkin taife-yi Yahudiyan cemaati başuları ve hahambaşularıyla Fener ve ahalilerinin vaki pakrikhane metropolleri ve havalı-yi mezkurda mütemekkin Rum ve Ermeni taifelerinden yirmibirde müteceviz zimmetler taraf-ı kullarına gelub mersume kendi halinde ırzına mukayid olmayıb gerek ahali islam ve gerek Rum ve Ermeni taifeleriyle halak ü serrül iffet ve cimayı müzeyyakda mertubi olub*” ifadeleriyle anlatılan Refika isimli Yahudi bir kadın için yapılan şikayetler sonucunda yazılan buyruyla kadın Selanik'e sürülmüştür. Sürgün yeri olarak Selanik'in seçilmesinde Selanik'te nüfusun büyük oranının Yahudi olmasından dolayı kadının mahalle baskısı yoluyla fuhuş yapmasına engel olunabileceği ya da Zimmilerin arasında istediği gibi davranabileceği ancak Müslümanların fazla bulunduğu bölgede böyle bir duruma izin verilemeyeceği şeklinde iki farklı sonuca varılabilir. Zina İslam'da olduğu gibi Yahudilikte de yasaktı hatta cezası ölümdü. Buna rağmen Yahudiler arasında da zina suçu işleyenler bulunmaktaydı. Kadın- erkek arasında yaşanan bu tarz cinsel faaliyetler dışında erkek- erkek arasında yaşanan eşcinsel ilişki de görülmekteydi. Kayıtlarda Moskho adında bir Yahudi'nin erkeklerle ilişkiye girdiği şeklinde ifadeler bulunmaktadır.⁵⁸ Eşcinsel ilişkinin her ne kadar yasaklanmış olsa da özellikle bazı Müslüman ve Zimmi elitler tarafından tercih edildiği belirtilmektedir. Eşcinsellik ya da oğlancılığın görüldüğü bir başka yer olarak kahvehaneler gösterilmektedir. Kudüs kadı sicillerinde bulunan bir kayıta karanlık ve loş bir ortam olan kahvehanede şarap kadehleriyle servis yapılmakta ve erkek şarkıcıların çalınan def ve

⁵⁵ Aylin Kocunyan, *Negotiating the Ottoman Constitution, 1839-1876*, Leuven, 2018.

⁵⁶ Bu konuyla ilgili yapılmış çalışmalar arasında Aryeh Shmuelevitz tarafından yapılmış olan *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries: administrative, economic, legal, and social relations as reflected in the responsa* adlı çalışma en çok bilinenidir.

⁵⁷ BOA., *Cevdet Zabtiye*, 72/3597-1

⁵⁸ Yaron Ben-Naeh, “Moskho the Jew and His Gay Friends: Same-sex Relations in Ottoman Jewish Society”, *Journal of Early Modern History*, S. 9, 1-2, 2005, s. 79.

tambura eşlik ederek milleti eğlendirdiği şekilde ifadeler yer alan şikayetler söz konusudur.⁵⁹ Ayrıca kahvehanelerle ilgili yapılan şikayetler arasında halkı namaz kılmaktan alıkoyduğu ve topluma ters düşen her türden davranışın görüldüğü yerler olduğu şeklinde ifadelere rastlanmaktadır.

Selanik cemaatleri zaman içinde çıkarları doğrultusunda bir araya gelerek tek bir cemaat şeklinde örgütlenmeyi tercih etmişler ve cemaatler üstü bir kurum olan hahamlar kurulu altında birleşmişlerdir.⁶⁰ Toplumsal olarak bir araya gelseler de ibadet ettikleri sinagogların ayrı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bu birleşmede vergiler ve devletin Yeniçeriler için satın aldığı zemistani ve barani çuhaların üretiminin miktarı rol oynayan en önemli etken olmalıdır. Osmanlı Devleti cemaatlerden toplu olarak vergi ödemesini talep ediyor ve bunun cemaat içinde nasıl toplanması gerektiğine karışmıyordu. Bu durum cemaatin kendi içinde bir dağılım yapmasını gerekli kılmış olmalıdır. Yine bu vergi dağılımının adil bir şekilde yapılabilmesi için cemaatlerin bir araya gelmesi gerekliliğini doğurmuştur. Selanik Yahudi cemaatlerinin toplumsal dayanışma kurumları 18. yüzyılda Sicilya Sinagogu Hahamı Zozue Perahia'nın çabalarıyla Bikur Holim adı altında tek çatı altında toplanmış böylece cemaatler üstü bir yardımlaşma kurumu ortaya çıkmıştır.⁶¹ Cemaatte ekonomik durumu kötü çeyizi olmayan kızlar için kurulmuş olan Yetim Kızlar Fonu cemaat içi yardımlaşmaya bir diğer örnek olarak gösterilebilir.

Toplumsal hayat ve hukuk kuralları Tanah, Talmud ve Mişna çevresinde oluşturulmuş olan Yahudi yasası olan Halaha ekseninde şekillenmiştir. Cemaatler arasında uygulama açısından farklılıklar bulunsa da Rabbinik bir cemaat olarak sayılmayan Karay cemaatleri dışında bütün cemaatler için bu kurallar aynıdır. Bu kuralların yorumlanmasında cemaatlere göre farklılar söz konusuydu. Bu farklı yorumlamalar cemaatler arası sürtüşmeye sebebiyet vermekteydi. Ancak Selanik cemaatinde kurallar hahamlar kurulu tarafından düzenlenerek uygulandığı için kuralların farklı yorumlanması gibi bir durum olmaması muhtemeldir. Selanik'te Haham Üçlüsü olarak bilinen bu kurul genellikle mahkeme görevini üstlenmekteydi. Haham Üçlüsü hayat boyu görev yapmak üzere cemaatin ileri gelen hahamları arasından seçilirdi. Ancak 1685'ten itibaren Haham Üçlüsüne yazmanlık görevini yerine getirmeleri amacıyla yedek üyeler eklenmiş, bu kişilerin görev yapan hahamların çocukları arasından en

⁵⁹ Ammon Cohen, *Osmanlı Kudüsü'nde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46-48

⁶⁰ Rena Molho, *Selanik Yahudileri 1856-1919 Özel Bir Cemaat*, çev. Panayot Abacı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.52-53.

⁶¹ Molho, *a.g.e.*, s.88.

yetenekli olanları arasından seçilmesi yönünde bir karar alınmıştı.⁶² Bu durum kalıtsal üyeliği beraberinde getirmiş ve yozlaşmanın önünü açmıştı. Evlenme-boşanma ya da miras gibi cemaat içi meseleler için hahamlara danışmak teşvik edilmeye çalışılmış, bu tür meselelerin kadıya götürülmesine engel olunması yönünde adımlar atılmıştı.⁶³ Osmanlı mahkemeleri genellikle kendilerine getirilen bu tip cemaat içi davaları geri çevirmek suretiyle konuyu ilgili zimmi mahkemesine havale ederdi.⁶⁴

Selanik Yahudi Cemaatinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

İstanbul başkent olmasından dolayı Yahudiler için önemliyken Selanik daha çok kültürel ve dini merkez olmasıyla ünlenmişti. Balkanların Kudüs'ü ve İsrail'in anası sıfatları yalnızca bu şehir için kullanılmıştı.⁶⁵ Örneğin Selanik'te bulunan Talmud Tora Hagadol, Yahudilerin en önemli eğitim merkezlerinden biriydi. Bundan dolayı da gerek Osmanlı'nın muhtelif bölgelerinden gerekse de Avrupa'da yaşayan Yahudiler Selanik Talmud Tora Hagadol'una gelerek eğitim almışlardı. Yahudilik'te eğitimin tartışılarak yapılması anlayışı vardır. Bu yüzden Yeşivalar'da karşıt görüşlü öğrenciler ikiye ayrılmış ve iki karşıt görüş üçüncü bir görüşü ortaya çıkarırdı. Okumak ve eğitim, Yahudiler için önemli olan iki alandı. Ekonomik ve kültürel anlamda gelişmenin sekteye uğraması Yahudi eğitim kurumu olan Talmud Tora Hagadol ve Yeşivalar'da da etkisini göstermiş 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar en nitelikli eğitim kurumları arasında olan bu okullar status quo⁶⁶ durumunda kalmışlardı.⁶⁷ Bu durumun bir diğer sebebi ise öğrencilerin okulları evsizlikten kurtulma amacıyla tercih etmeleriydi.⁶⁸ 18. yüzyılın sonlarına doğru 1783'te kurulan Fransız Fills de St. Vincent isimli Katolik Okulu, mevcut eğitim sisteminden rahatsız ve ekonomik durumu iyi olan Yahudi aileler tarafından tercih edilmeye başlanmıştı.⁶⁹ Yahudi inancında eğitim,

⁶² Molho, *a.g.e.*, s.61.

⁶³ Molho, *a.g.e.*, s.63-68.

⁶⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1996, s.14-15.

⁶⁵ Bu terim ilk olarak Samuel Usque tarafından kullanılmıştır; Devin E.Naar, "Fashioning the "Mother of Israel": The Ottoman Jewish Historical Narrative and the Image of Jewish Salonica", *Jewish History*, 2014, S. 28, s.355

⁶⁶ Latince mevcut durumun olduğu gibi muhafaza edilmesi ve ilerlemenin bu durum içinde yer almaması anlamına gelmektedir.

⁶⁷ Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı*, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.73.

⁶⁸ Molho, *a.g.e.*, s.134-135.

⁶⁹ Molho, *a.g.e.*, s.139.

erkek çocuklar üzerinden şekillenmişti. Kız çocuklarındaysa eğitim, anneleri etrafında olacak şekilde şekillenmişti. Bundan dolayı kız çocukların okula gönderilmesinin çok daha geç bir tarihte gerçekleştiği görülmektedir. Modern anlamda eğitim veren okulların açılmasına kadar okula giden bir Yahudi kızı örneği bulunmadığını belirtmek yerinde olacaktır.⁷⁰ 18. yüzyıl sonlarına doğru şehre yerleşen Allantini ailesinin en büyük oğlu Moise Allantini eğitim-öğretim faaliyetlerinin modernleşmesi için girişimlerde bulunmuştu. Baron Rotschild ve Moise Allantini'nin girişimleri sonucunda 1856 yılında Lippman Okulu açılmıştı. Modern eğitim vermek üzerine kurulan bu okul iyi eğitilmiş bir grup insan yetiştirmeyi başarsa da 1861'e kadar dayanabilmiş, bu tarihten sonra eğitim-öğretim faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştı.⁷¹ Okul kapatılmış olsa da Moise Allantini eğitimin modernleştirilmesi için çabalarını sürdürmüş ve 1860 yılında Fransa'da kurulan Alliance Isailite Universelle ile bağlantı kurarak 1873'te Selanik'te bir okul açılmasını sağlamıştı.⁷² 200 erkek öğrencisi olan okulun müfredatına bakıldığında Fransızca, Türkçe ve İbranice derslerinin yanında muhasebe gibi derslerle ilerlemeye açık modern bireyler yetiştirmeyi hedeflediği görülmektedir.⁷³ 9 Aralık 1873 tarihli bir belgede yeni açılan Yahudi mektebinde okutulmak üzere Maarif Nezareti'nden Elifba cüzü, Risale-i Ahlak, Terbiyetü'l-Etfal, Muhtasar Münşeât, Zübdetü'l-Lugat isimli kitaplar talep edilmiş, bir defaya mahsus olmak üzere 100 adet Elifba cüzü, 55 adet Risale-i Ahlak, 55 adet Terbiyeü'l, Etfal, 30 adet Muhtasar Münşeât ve 30 adet Zübdetü'l-Lugat kitapları devlet tarafından gönderilmişti.⁷⁴ Bunun yanı sıra bir de 100 kuruş maaşla Rıza Efendi, Türkçe öğretmeni olarak tayin edilmişti.⁷⁵

Sonuç

Osmanlı Makedonya'sının merkezi olan Selanik gerek ticaret gerekse de kültür açısından Yahudiler için önemli bir konumdadır. Balkanların Kudüs'ü olarak anılması da şehrin ekonomik ve kültürel önemine vurgu yapıldığının bir göstergesidir. Bu ifade ile tıpkı Kudüs gibi hem ekonomik bir başkent hem de dinin kalbi olarak görüldüğü sonucuna varılabilir. 18. yüzyılda göç haritasının Avrupa lehine değişmesi, liman ticaretinde

⁷⁰ Marc D. Angel, *Foundations of Sephardic Spirituality: The Inner Life of Jews of the Ottoman Empire*, Jewish Lights Publishing, 2006, s.101.

⁷¹ Molho, *a.g.m.*, s.87.

⁷² Molho, *a.g.m.*, s.88.

⁷³ Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, Çev.Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.212-213.

⁷⁴ BOA, *MF.MKT.*, 15/00053-1.

⁷⁵ BOA, *MF.MKT.*, 11/00038-1.

yabancı devletlere ait konsoloslukların dindaşları olan Rumları tercih etmeleri, geleneksel Yahudi eğitiminin dönemin gerektirdiği gelişim ve ilerlemeyi sağlayamayacak bir düzeyde kalması dolayısıyla Selanik'in ışığı azalmışsa da 19. yüzyıla birlikte bu durum tekrar değişmiş Selanik yeniden ilgi odağı olmaya başlamıştır. Selanik'te yaşayan Yahudiler, dokumacılık ve tütüncülük mesleklerini sürdürmüşler, Geleneksel mesleklerinin yanında liman konsolosluklarında dragomanlık ve tüccarlık gibi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir. Hammadde ihraç etmekle Osmanlı açık pazar niteliğine bürünmeye başlamış ve üretim kapasitesi özellikle 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması'yla neredeyse tam olarak durma noktasına gelmiştir denilebilir. Üretimdeki düşüşte ihracatın ve kara borsacılığın etkisi büyüktür. Avrupa topraklarında Aydınlanma düşüncesinin İbrani dili üzerinde yansımaları olarak nitelendirilen Haskala hareketi ışığında doğmuş olan Siyonizm, Osmanlı toplumunda yaşayan Yahudiler arasında da destekçiler bulmuştur. Ancak bu hareket ırkçı bir söyleme dönüşme tehlikesi taşımadığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir isyana dönüşme tehlikesi taşımamasından dolayı pek fazla devlet müdahalesine uğramamıştır. Tanzimat Fermanı'yla birlikte toplumda Müslim-Gayrimüslim ayrımı kâğıt üzerinde son bulmuş, cizye, haraç ya da rav akçesi gibi zimmi vatandaşlardan toplanan vergiler kaldırılmış, askerlik herkes için zorunlu kılınmıştır.⁷⁶

Özellikle Moise Allantini'nin girişimleriyle Selanik ekonomik ve kültürel açıdan gelişme göstermiştir. Geleneksellikten kurtulamamış Yahudi eğitim kurumlarının modernleştirilmesi ve Alliance Israélite Universelle ile bağlantı olarak açılan modern ve din dışı eğitim kurumlarıyla birlikte çağdaş eğitim için girişimlerde bulunulmuştur. 1873'te ilk erkek okulu, 1874'te ilk kız Alliance okulu açılmıştır. Erkek okullarında İbranice, Fransızca ve Osmanlı Türkçesi dil derslerine ağırlık verilirken kız okulunda Fransızca ve el işi derslerinde yoğunlaşmıştır.⁷⁷

Şehrin gelişiminde Allantini Fernandez ve Mizrahi gibi önde gelen Selanikli Yahudi aileleri önemli rol oynamışlardır. Özellikle Lazare Allantini'nin büyük oğlu Moise hem doktorluğu hem de hayırsever iş adamı kimliğiyle dinler üstü bir saygı kazanmıştır. Yalnızca Yahudiler için

⁷⁶ Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudileri'nin Batılılaşması "Alliance Okulları"*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s.51-52.

⁷⁷ El işi derslerinde yoğunlaşılması bize bir anlamda kız çocuklarına sağlanan sınırlı bir özgürlük alanı olduğunu göstermektedir. Annelerden alınan eğitimin biraz daha kapsamlı hali olarak yorumlayabileceğimiz bu ders programı bize bunu göstermektedir.

değil din ayrımı yapmaksızın ihtiyacı olan herkese yardım elini uzatması dolayısıyla kendisinden Selanik'in babası olarak söz edilmiştir.⁷⁸

19. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahlar ve burada bulunan konsolosluklar şehirdeki altyapı sorunlarından bahsetmişlerdir. Şehrin modern bir görünüme kavuşması ve şehir planlaması yapılması Padişah Abdülmecîd'in kenti ziyaretinden sonra olmuştur.⁷⁹ 1320 Selanik Vilayeti Salnamesinde Hicri 1286/ Miladi 1869 yılında Selanik surlarının bir kısmının yıkılarak şehir genişletildiğinden ve yeni mahalleler kurulduğundan bahsetmektedir.⁸⁰ Bunun yanı sıra şehir elitlerinin kırsal bölgede villalar inşa ettirmek suretiyle sayfiye alanları yarattığının da belirtilmesinde yarar vardır.

Sonuç olarak şehir Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu 482 yıllık süreçte önemli bir liman kenti olarak gelişmiştir. 1492 sonrasında şehre yerleşen Yahudi cemaatleri önemli katkılarda bulunmuşlar ve şehrin dini ve ekonomik alanlarda uluslararası bir üne kavuşmasını sağlamışlardır. Bu gelişim kentin kozmopolit bir yapıya bürünmesinde ve adeta Başkentle yarışabilecek bir ekonomiye sahip olmasını sağlamıştır. 1917'de meydana gelen yangınla Osmanlı izlerinin şehirden silinmiştir. Yahudi mahalleleri ve Osmanlı eserleri büyük oranda yok olmuş, Yunan devleti yanan bölgeleri Helen tarzında yeniden inşa ettirmiştir. Bu inşa faaliyetinin kentin geleneksel dokusunu silerek Osmanlı ve Yahudi izlerinin silinmesi için bir bahane olarak kullanıldığına dair görüşler bir yana bırakılırsa bu yeniden şekillenen kentin Yunan Polis anlayışa uygun bir şekilde inşası bu şekilde yorumlanmaya açık bir hal yaratmıştır. Bu kentin gerek geçmişte gerek günümüzde ekonomik ve kültürel açıdan önemli potansiyele sahip bir liman kenti olduğu aşikardır.

Kaynakça

- BOA, *MVL.*, 223/17-1.
BOA, *BEO*, 55/4054-2.
BOA, *A.AMD*, 86/91-01.
BOA, *MKT. MVL.*, 90/27-01.
BOA, *MF.MKT.*, 15/00053-1,
BOA, *MF.MKT.*, 11/00038-1.
BOA, *AE. SMHDI.*, 9/604- 01.
BOA, *Cevdet Maliye*, 178/7565-1.
BOA., *Cevdet Zabtiye*, 72/3597-1.

⁷⁸ İpek, *a.g.e.*, s.76-77.

⁷⁹ Anastassiadou, *a.g.e.*, s.58.

⁸⁰ Hatice Oruç, *1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2014, s.351.

TURHAN, İ. (2023). Bir Cemaati Anlamak: 18. ve 19. Yüzyıllarda Selanik Yahudi Cemaati Hakkında Bir Değerlendirme. ANKARAD, 4(8), 125-146.

BOA, Cevdet Maliye, 721/29517-3.

BOA, *Cevdet Askeriye*, 229/9739- 1.

BOA, *Cevdet Askeriye*, 229/9739- 2.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

ANGEL, Marc D., *Foundations of Sephardic Spirituality: The Inner Life of Jews of the Ottoman Empire*, Jewish Lights Publishing, New York, 2006.

ARSLAN, Ali, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

BENBASSA, Esther-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

BENJAMIN OF TUDELA, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, trans. Marcus Nathan Adler, Bibliobazaar, South Carolina, 2008.

BLECH, Zuche Yosef, *Kosher Food Production*, Danvers, 2008.

BOWMAN, Steven B., *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama University Press, Alabama, 1985.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1996.

COHEN, Ammon, *Osmanlı Kudüsü'nde Loncalar*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

COHEN, Mark R., *Haç ve Hilal Altında: Orta Çağ'da Yahudiler*, Çev. Ahmet Fethi, Köprü Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

DIĞIROĞLU, Filiz, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları*, C.43, S. 43, Haziran, 2011, ss.227-272.

EROĞLU, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yay., Ankara, 2015.

GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler Tarihi, Siyasi Tetkik*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

GINIO, Eyal, "Jews and European Subjects in Eighteenth-Century Salonica: The Ottoman Perspective", *Jewish History*, Vol.28, 2014, pp., 289-312.

İPEK, Nurdan, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

KALLEK, Cengiz, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara, 2002, ss.567-570.

KAYAPINAR, Levent, "Kuruluşundan Günümüze Selanik Şehri", *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, ed. Okan Yeşilot-Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s.447-476.

KILIÇ, Musa, "Yeniçeri Ocağı ve Yahudiler Arasındaki İlişkiye Dair Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, Aralık 2015, ss.143-164.

Kitab-ı Mukaddes, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1997.

TURHAN, İ. (2023). Bir Cemaati Anlamak: 18. ve 19. Yüzyıllarda Selanik Yahudi Cemaati Hakkında Bir Değerlendirme. ANKARAD, 4(8), 125-146.

- KOÇUNYAN, Aylin, *Negotiating the Ottoman Constitution, 1839-1876*, Leuven, 2018.
- KOELMAN, Hans, *Anti-Semitism in Weimar Germany: the Example of Julius Streicher, the Judiciary, and the Charge of Blood-Libel in Nuremberg*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Clemson University, 1986.
- KURT, Ali Osman, "Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2, Aralık 2010, ss.103-149.
- LOWRY, Heath W., "When Did Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613", *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Princeton, 2003, pp.203-213.
- MCGOWAN, Bruce, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç- Serdar Alper, C. 2., Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 759-884.
- MOLHO, Rena, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri", *19. Yüzyıl İstanbulu'nda Gayrimüslimler*, ed. Pınar Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.84-91.
- MOLHO, Rena, "Yenilenme", *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı*, der. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss.79-98.
- MOLHO, Rena, *Selanik Yahudileri 1856-1919 Özel Bir Cemaat*, Çev. Panayot Abacı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2015.
- MORIN, Edgar, "If I Should Forget You, Thessaloniki...", *Quaderns de la Mediterrania*, Nr. 23, 2016, pp.25-35.
- NAAR, Devin E., "Saloniki", *Enzyklopädie Jüdischer Geschichte und Kultur*, Band 5, Verlag, Stuttgart, SS.306-311.
- NAAR, Devin E., "Fashioning the "Mother of Israel": The Ottoman Jewish Historical Narrative and the Image of Jewish Salonica", *Jewish History*, 2014, Nr. 28, ss.337-372.
- NAEH, Yaron Ben-, "Moskho the Jew and His Gay Friends: Same-sex Relations in Ottoman Jewish Society", *Journal of Early Modern History*, S. 9, 1-2, 2005, s.79-108.
- ORUÇ, Hatice 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi, Ankara, 2014.
- ÖZMEN, Seda, "Batıda Yahudilere Yönelik Kan İftiraları", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 13, 2017, ss.154-163.
- QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- RODRIGUE, Aron, *Türkiye Yahudileri'nin Batılılaşması "Alliance Okulları"*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.
- STOIANOVICH, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, Vol. 20, No. 2, June, 1960, pp.234-313.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul, 2013.
- THEOLOGO, Kostas -Panayotis, G. Michaelides, "The Role of the Jews Late Ottoman and Early Greek Salonica", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol.12, No. 3, September, 2010, pp.307-320.
- TULASOĞLU, Gülay, "Bir Ötekileştirme Aracı Olarak Hijyen 1837 Salgınında Kirli Selanik'in Vebalı Yahudileri Üzerine", *Bahaeddin Yediylıldız Armağanı*, ed.

TURHAN, İ. (2023). Bir Cemaati Anlamak: 18. ve 19. Yüzyıllarda Selanik Yahudi Cemaati Hakkında Bir Değerlendirme. ANKARAD, 4(8), 125-146.

Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, ss.307-319.

ÜNAL, Neslihan, *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.

VACALOPOULOS, Apostolos P., *A History of Thessaloniki*, Çev. T. F. Carney, Thessaloniki, 1972.

VARLIK, Nùkhet, "Plauge, Conflict and Negotiations: The Jewish Broadcloth Weavers of Salonica And the Ottoman Central Administration in the Late Sixteenth Century", *Jewish History*, 2014, Nr. 28, pp.261-288.

VEINSTEIN, Gilles, "Seküler Bir Paradoks", *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı*, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss.51-78.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlihi (1600-1883)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 2005.